

यादवकालीन समाजदर्शन व भाषाशैली : विशेष संदर्भ स्मृतिस्थळ

प्रा.डॉ. बालाजी व्ही. डिंगोळे

मराठी विभाग प्रमुख,
शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव

1) सारांश :-

मध्ययुगीन साहित्याचा व चरित्रकृतीचा नमुना म्हणून आपण स्मृतिस्थळाडे पाहू लागलो म्हणजे त्याचे लीळाचरित्रशी असणारे मनोहर साम्य लक्षात येते. नागदेवाचार्य यांना केंद्रबिंदू मानून स्मृतिस्थळातील आठवणींची सुंदर गुंफण यात साधली आहे. शक्यतोवर त्याचे सुसंगत संकलन स्मृतिस्थळात केले आहे. संबंधित काही महत्वाच्या व्यक्तींच्या आठवणींचे गुच्छ या मालेमध्ये गुंफलेले आहेत जसे स्मृति क्रमांक 192 ते 198 यात सातही स्मृतिंतून म्हाइंभटाच्या आठवणी सुसंगतपणे आल्या आहेत. अर्थात इतरत्रही म्हाइंभटाची उपस्थिती असते. परंतु या सुसंगत आठवणींनी एक निराळी म्हाइंभटाच्या जीवनातील संगती लक्षात येते. अशाच तऱ्हेने आठवणींचे एक सुसंगत संकलन यात आढळते. त्यांची तटस्थ वृत्ती जागोजागी दिसून येते. कुणाबद्दल कोणते मत बनवायचे हे वाचकावरच सोपवले आहे. चांगल्या चरित्राचे हे एक लक्षण आहे. स्मृतिस्थळात एकही व्यक्ती अतिमानवी किंवा अवतारी नाही. जे काही आहेत ती गुणदोषांनी युक्त सर्वसामान्य माणसे आहेत. त्यांच्या स्वभावाचे वर्णन करण्यामुळे स्मृतिस्थळात वास्तवता आली आहे. त्यातील व्यक्तींचे वागणे, बोलणे, स्वाभाविक वास्तवपूर्ण वाटते. त्या व्यक्ती तुमच्या आमच्यातील, तुमच्या आमच्यासारखेच आहेत. असे वाचकास वाटू लागते. मग स्मृतिस्थळाचा जुनेपणा नाहीसा होतो. त्या व्यक्ती आजच्याप्रमाणेच जीवंत व वास्तव वाटतात. त्यातील संवादात यादवकालीन मराठी भाषेचे सौम्य, मृदू तरी पण परिणामकारक रूप पाहवयास मिळते. उगीचच कुणाचेही बोलणे निरर्थक वाटत नाही. किंवा लीळाचरित्राप्रमाणे फूटकळ माहिती देणाऱ्या आठवणी स्मृतिस्थळात नाहीत. त्यामुळे स्मृतिस्थळाची बांधणी अतिशय रेखीव ठरली आहे. नागदेवाचार्य या केंद्रबिंदूपासून लेखक विचलीत होत नाही. अशा प्रकारचा आटोपशीर, सुबग गद्यचरित्रग्रंथ प्राचीन मराठीत पूर्णपणे दुर्मिळ आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व धार्मिक इतिहासाच्या दृष्टीने स्मृतिस्थळ हा एक चांगला साधनग्रंथ आहे. स्मृतिस्थळ हा ग्रंथ चिरस्मरणीय वाटावा असाच आहे.

2) बीज शब्द :- 13 व्या शतकात महाराष्ट्रात पडलेला दुष्काळ, दुष्काळामुळे लोकांची अन्नान्न दुर्दशा, दुष्काळाचा परिणाम, अल्लाउद्दीन खिलजीचे आक्रमण, कुटूंबव्यवस्था, व्यवसाय, आश्रमपध्दती, धर्मवार्ता, अंधश्रद्धेचे पराकोटीचे रूप, समजुती, लोकजीवनाचे संदर्भ यांचे स्वच्छ प्रतिबिंब उमटले आहे. स्मृतिस्थळ हा एक चरित्रग्रंथ नसून सुंदर गद्य शैली असलेली साहित्यकृती आहे.

3) प्रस्तावना :-

एक चरित्र ग्रंथ या दृष्टीने स्मृतिस्थळात 13 व्या आणि 14 व्या शतकातील महाराष्ट्राच्या समाजाचे अतिशय जवळून दर्शन घडते. उदा. त्यावेळी पडलेला दुष्काळ आणि त्या दुष्काळामुळे लोकांची झालेली अन्नान्न दुर्दशा (स्मृति क्र. 27 व 107) मध्ये आढळते. दुष्काळाचा परिणाम म्हणून महानुभाव पंथीयांना भिक्षादेखील मिळत नसे. इतकेच नव्हे तर अभावावाचून, वस्त्रावाचून लहान बाळे आणि स्त्रिया यांची अतिशय वाईट अवस्था विनायकबास यांना दिसल्याचे एका स्मृति आढळते. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या आक्रमणामुळे या काळात कसा अहंकार झाला आणि प्रत्येकास जीव रक्षणासाठी कशी पळापळ करावी लागते हे (स्मृति क्र. 83 व 84) यात आढळते. महानुभाव पंथीयाना देखील मुसलमानांच्या धाडीमुळे अनेक ठिकाणी पलायन करावे लागते.

4) विषयविवेचन :-

समाजात जी कुटूंबव्यवस्था होती किंवा वेगवेगळे व्यवसाय होते. त्याबद्दल ही स्मृतिस्थळात संदर्भ आले आहेत. कुटूंबातील मुले पत्नी, पती यांना संपत्तीचा सारखाच वाटा मिळत असे तसेच गृहस्थाश्रमातील सर्व जबाबदाऱ्या पार

पडल्यानंतरच संन्यास घेण्याचा अधिकार स्त्री पुरुषांना होता. महानुभावपंथाबद्दल एक प्रकारचा आकस होता असे अनेक संदर्भावरून लक्षात येते. मुलांना गावातील लोकांनी बहिष्कृत ठरविले त्या मुलांची वृत्ती बंद (उपजिविकेचे साधन) पाडली. हीच गोष्ट केशिराजबास यांच्या बाबतीतही घडली. त्यास महानुभाव पंथातून परत आणण्याचे अनेक प्रयत्न झाले. स्मृतिस्थळात स्त्रियांचे जे दर्शन घडते ते खरोखरच अभ्यास करण्यासारखे आहे, म्हाताऱ्या विनापाश (ज्यांना पती नाही) असलेल्या स्त्रिया महानुभावपंथात येत असत. (जसे महदाइसा, साधे इत्यादी) त्याचप्रमाणे हिराईसासारख्या तरुण स्त्रिया महानुभाव पंथात येत. अर्थात अधिकाराच्या दृष्टीने लेकरवाळ्या स्त्रियांना महानुभावपंथाची दिक्षा दिली जात असे; पण आत्मिक कल्याणाच्या दृष्टीने अनेक विवाहीत आणि तरुण स्त्रिया महानुभावपंथाकडे आकर्षिल्या जात असत. किंबहुना सत्पुरुषांच्या सहवासासाठी त्यांना उत्तेजन मिळत असे. स्त्रियांना संस्कृतचे ज्ञान नव्हते; परंतु या स्त्रिया सहजपणे ओव्यांची रचना करीत असत अटन विजनात ती पदे गाऊन दाखवीत असत हिराईसा आणि महदाइसा यांचा तर अधिकार एवढा मोठा होता की, त्या देखील महानुभावपंथातील लोकांना आचार धर्माबद्दल मार्गदर्शन करत असत.

स्मृतिस्थळात जे विलोभनीय वैशिष्ट्ये आढळते. ते महानुभाव पंथाच्या आश्रमपध्दतीचे होय. गोदावरीच्या काठी निंब (निंबागणेश) येथे भटोबासांचा आश्रम होता. त्या आश्रमाची कांही एक शिस्त होती. त्याचे पालन सर्वचजण कठोरपणे करीत असत. शहर आणि शहरातील भोगसंपन्न जीवन यापासून हा आश्रम कितीतरी दूर होता. स्मृतिस्थळात हा आश्रम जवळपास केंद्रबिंदूसारखाच आहे. येथूनच अटन-विजनासाठी साधक बाहेर पडत. येथूनच अनेक साधक भिक्षेसाठी बाहेर पडत. कामाईसेसारखी राणी याच आडवाटेच्या आश्रमात आली होती. या आश्रमास खरा आधार भटोबासांच्या उत्तुंग व्यक्तीमत्वाचा होता. कोणत्याही प्रकारचे भोगविलास खपवून घेतले जात नसत. अनेक वासनिक (गृहस्थाश्रमात राहणारे परंतु महानुभाव पंथावर श्रद्धा असणारे लोक म्हणजे वासनिक होत) आश्रमात येत आपल्या खर्चाने अभ्यागत करीत. त्याचवेळी जे कांही गोडधोड पदार्थ होत असत. तेच काय ते त्या आश्रमातील सुखविलासाचे क्षण होत. त्या पदार्थात रोट्या, शेवया, पोळी, वरण, कडी, भात, भाजी, मांडे, पुऱ्या, खीर, लाडू या पदार्थांचा समावेश असे. पण हे अभ्यागत संपले की, इतर वेळी भिक्षेवरच हे लोक राहत असत. एकमेकांच्या सहवासात अनेक वेळा धर्मवार्ता असत.

स्मृतिस्थळात अशा धर्मचर्चा अनेक ठिकाणी आल्या आहेत. त्यामुळे अनेक शंकाचे निरसन होत असत. वादविवादात अनेकांचे ज्ञान कसाला लागत असे आणि ज्ञान उजळ होत असे. स्मृतिस्थळात पाप-पुण्य, कर्म-अकर्म, धर्म-अधर्म, शुध्द-अशुध्द या विषयावर खडाजंगी वाद झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे महानुभावपंथास देखील केवढ्या मोठ्या कसोटीला तोंड द्यावे लागत असत ते दिसून येते. श्रद्धा ज्याप्रमाणे डोळस स्वरूपात आढळते त्याचप्रमाणे अंधश्रद्धेचेही पराकोटीचे रूप स्मृतिस्थळात आढळते. उदा. अंधश्रद्धा - चक्रधरांनी एके काळी पान खाऊन टाकलेली पिंक दिसताच बाईदेवबासांनी अक्षरशः दगडावरील पिंक जिभेने चाटले. त्यामुळे त्यांची जीभ सोलून निघाली. किंवा चक्रधरांनी स्पर्श केलेल्या वस्तूचे तुकडे करून त्यांचा संग्रह नागदेवाचार्यपासून ते इतर साधक करीत असत. समजूती - अनेक प्रकारच्या समजूती अस्तित्वात होत्या. उदा. पंडितबासांना एकदा स्वप्नात एक मोकळे केस सोडलेली स्त्री मठाबाहेर रडत आहे असे दिसले. त्या आवाजानेच ते जागे झाले. ते स्वप्न कांही तरी सूचक आहे असे दामोदरपंडित म्हणाले आणि लवकरच भटोबासांचे देहावसान झाले. अशा प्रकारचा स्वप्नाचा जागृतीच्या घटनांशी संबंध जोडला जात असे. म्हणून महानुभावपंथ जरी झाला तरी पण रूढी व परंपरा यापासून तो पूर्णपणे मुक्त नव्हता.

महानुभाव पंथाच्या साधकांच्या अटन विजनाच्या निमित्ताने इतरही अनेक लोकजीवनाचे संदर्भ स्मृतिस्थळात आढळतात उदा. म्हाइंभटाना एकदा अटनात अशक्तता वाटू लागली त्यांना चालणे शक्य नव्हते. त्यांच्यासोबत उमाईसा होती. तिच्याजवळ वाकी (दागिना) मुद्दी, साखळ्या हे दागिने होते. ते तिने गहाण (सावकाराकडे ठेवले) आणि त्यामोबदल्यात एक पालखी किरायाने घेतली आणि त्यात म्हाइंभटाना बसवून तिने सुरक्षित आश्रमात आणले. याचा अर्थ गहाण ठेऊन एखादी वस्तू घेण्याची प्रथा होती. अटन व विजनात नारळात पाणी साठवून ते बराच काळ म्हणजे सहा महिने देखील सुरक्षित ठेवण्याची पध्दती होती. म्हातारपणासाठी आपल्या मिळकतीतील कांही पैसा राखून ठेवला जात असे. त्यास म्हातारदाम म्हणत असत. म्हातारपणासाठी त्याचा उपयोग केला जात असे, स्वयंपाक करण्यासाठी मजूरीने स्त्रियांना बोलावले जात असे तरी पण मजूरीशिवाय शिजलेले अन्नही मिळण्याचे त्या स्त्रियांची आशा असे, एखादा अपराध झाल्यास क्षमा मागण्यासाठी अंगाला शेण आणि माती लावून लोटांगण घालण्याची पध्दती होती, महानुभावपंथात अधिकाराच्या दृष्टीने वडिलधाऱ्या व्यक्तींचा मान

राखण्याची पध्दती होती. हा मान जेवणाच्या पंगतीत देखील कुणी कुठे बसावे या बाबतीत देखील दिसून येतो, तूप यासारखी वस्तू देखील तोलून मापून पैसे देऊन विकत घेतली जात असत. अर्थात वैराग्यशील महानुभावपंथियांना कांही वस्तू फुकटही मिळत असत कधी-कधी त्यांना एखाद्या संकट प्रसंगी साह्यही केले जात असत. जसे स्मृति क्रमांक 77 मध्ये पायी चालणाऱ्या गौराइसेस पायात काटा मोडला. चालणे देखील अवघड झाले तेवढ्यात एकजण घोडयावर बसून येत होता त्याने गौराइसेस बसण्यासाठी आपला घोडा दिला आणि तो पायी चालू लागला. अशा तऱ्हेने महानुभाव पंथातील विरक्त स्त्रिया आणि पुरुष यांच्याबद्दल लोकांना आदर वाटत असे. महानुभाव पंथातील साधक अटनात एकमेकांना भेटले म्हणजे एकत्र खान पान करीत असत. त्याचबरोबर एकमेकात वस्त्रांची आलटापालटही करीत. तसेच भिक्षेचे वृत्त अतिशय खडतर होते. लखुदेव यांना उद्देशून भटोबासांनी जे उद्गार काढले.

“लखुदेवा तुज आणि झोळिये लग्न
लाविले आहे”

यात विनोदाचा भाग असला तरी कठीण वैराग्याचा बोध दिसून येतो. महानुभावपंथात जातीभेद मानला जात नसे. म्हणूनच कोथळोबा यांनी उमाइसेच्या कटवरीतील (भोपळयाला पोखरून पाणी पिण्यासाठी केलेले असते त्याला करवंटी म्हणतात) पाणी पिल्याबद्दल उमाइसा कोथळोबावर रागावली. कारण कोथळोबा शूद्र होते; परंतु उमाइसेची चांगलीच कानउघाडणी केली. कोथळोबा आणि तुम्ही या दोघांनाही चक्रधर व गोविंदप्रभुचा सहवास मिळाला आहे. तेंव्हा अशा प्रकारचा भेद करण्यास जागा नाही. असे म्हाइंभटानी प्रतिपादन केले. चक्रधरांच्या या गुरूकुलात चक्रधरांची निष्ठा प्राणपणाने जपली जात असे. कोणीही चक्रधरांच्या वाक्याच्या विरोधी वागले तरी त्यास योग्य प्रकारे समजावले जात असे. गोविंदप्रभूचे ऋद्धिपूर हे गाव म्हणजे महानुभावपंथाचे माहेर, सासर (स्मृतिक्रमांक 246) अशी महानुभावीयांची श्रद्धा होती. एखाद्या गुरूस्थानी असणाऱ्या महात्म्यांचा आदर सत्कार कशा प्रकारे केला जात असे. कोणकोणते उपचार त्यांच्यासाठी केली जात असत. याची साद्यंत वर्णने स्मृतिस्थळात आली आहेत. साधकातील परस्पर संबंधावर अपरंपार गुरू प्रेमाचे तरंग स्मृतिस्थळात हेलावत असतात भटोबासांना पैठण, ऋद्धिपूर ही गावे चक्रधर व गोविंदप्रभू यांच्यावाचून वोकी, वोकी वाटतात ते म्हणाले -

“पैठण ऋद्धिपूरीचे भान मज
वेळवति नागाः”

या शब्दातून गोविंदप्रभूंनी आपली भावना व्यक्त केली आहे. घरच्या माणसापेक्षा भटोबास हे साधकांना जवळचे वाटत असत. म्हणूनच गोपाळ पंडित गावी गेले. त्या सुमारास त्यांची बायको मेली त्याबद्दल त्यांना अतिशय दुःख झाले पण भटोबासांच्या भेटीत ते दुःख समुळ नष्ट झाले. अशा तऱ्हेचा भटोबासांचा परिवार म्हणजे एक प्रकारची प्रेमळ भक्तांची चित्र शाळा आहे. यादव काळातील या प्रेमळ संबंधाचे चित्रण स्मृतिस्थळात जागोजाग आली आहेत. त्या काळच्या अंत्यविधीचेही तपशीलवार वर्णन स्मृतिक्रमांक 260 मध्ये आले आहे. भटोबासांच्या मृत्यूनंतर समारंभपूर्वक त्यांची अंत्यक्रिया कशा प्रकारे करण्यात आली याचे वर्णन आले आहे. थोडक्यात स्मृतिस्थळात यादवकालीन धर्मसाधना, समाज आणि लोकजीवन यांचे स्वच्छ प्रतिबिंब उमटले आहे.

‘स्मृतिस्थळा’तील संवाद, निवेदन, निरूपण, कथा-कथन यादवकालीन बोलीभाषेतील आहेत. त्यामुळे बोलीभाषेचे सौंदर्य जागोजागी विखुरले आहे. ‘लीळाचरित्रा’प्रमाणेच छोटया-छोटया वाक्यातून एखाद्या घटनेची किंवा प्रसंगाची उकल होत असते. तसेच एखाद्या व्यक्तीच्या मनाची देखील कशी उकल होते. हे पुढील उदाहरणावरून स्पष्ट होते. उदा: म्हाइंभटाचे देहावसान होण्यापूर्वी (मरण्याअगोदर) त्यांना किंचीत बरे वाटले नाही. ते एका एकीच झोपून राहिले आणि भटोबासांना म्हणाले -

“भटो निडळावरि श्रीचरणु तो
गोसावीयांचा कीः

मियां निडळावरि हातु ठेवावा कीः”

या छोटयाशा संवादात म्हाइंभट व भटोबास यांचे अंतःकरण प्रतिबिंबित झाले आहे. म्हाइंभटाची भटोबासाकडे पाहण्याची धारणा आणि भटोबासांच्याही मनाची उंची याचा प्रत्यय वरील संवादातून येतो वारंवार - ‘भटो मज देवो होईल’ असा प्रश्न करून म्हाइंभट दुःख करीत होते. त्यावर भटोबास म्हणाले - “तुम्ही जरी देवो नव्हे तरि केंव्हाही देव नव्हेः” असे म्हणताच म्हाइंभटाचे अंतःकरण भरून आले आणि “माझे कांही वोखटे नेघावे” (माझे जे वाईट आहे ते कोणी ही मनावर घेऊ नये) अशी हात

जोडून विनंती करून म्हाइंभटानी प्राणत्याग केला. अगदी लहान-लहान वाक्यातून घटना व प्रसंग यांचा उकल करण्याचे सामर्थ्य स्मृतिस्थळात आढळते.

चक्रधर ज्याप्रमाणे समयोचितपणे एखाद्या प्रसंगी तत्त्वरूपण करत. त्याप्रमाणे भटोबास देखील निरूपण करीत असत. एकदा भटोबास म्हणाले, - देवगिरी येथे एका वेश्येच्या घरी एक पोपट असून तो ईश्वर अवतार आहे. हे केशवबास व पंडितबास यांनी ऐकले. त्यांनी तो पोपट पाहण्याची इच्छा भटोबासाकडे व्यक्त केली. त्यावर भटोबासांनी त्यांना देवगिरीस जाण्यास मनाई केली. ते म्हणाले -

“नको जावो: श्री प्रभूची सेवा
आमुचा गोसावी विहिली:
म्हणोनि आम्ही केली:”

तो पोपट ईश्वर अवतार असला तरी पण तो विहित नाही. (योग्य काय आहे) अशा प्रकारचे निरूपण करून भटोबास आपल्या पंथियांच्या अंधश्रद्धा दूर करीत असत. व्यक्तीच्या मनातील हर्ष, शोक, राग, सत्वशील धैर्य यांची प्रचीती त्या व्यक्तित्वाच्या तोंडून निघणाऱ्या उद्गारातून सहजपणे व्यक्त होते. उदा: हीराइसेने दामोदर पंडितास उद्देशून काढलेले पुढील उद्गार पहा -

‘जिथे चुलीची खीर खादली:

तिये चुलीची राख खाल: (स्मृति क्र. 58)

बोलीभाषेतील अस्सल ठसका वरील हीराइसेच्या उद्गारात आढळतो. साधेने चक्रधरांच्या परिवारातील बऱ्याच जणांना परळी येथील वैद्यनाथाच्या देवळात ठेवले आणि देवळाच्या दाराशी एक साधी कांही आडवी घालून ती बसली आहे. तेवढ्यात मुसलमानांच्या फौजा आल्या त्यांनी मंदिरावर धाड टाकली आणि येथे कोण आहे? असे विचारले त्यावर खंबीरपणे साधेने उत्तर दिले - ‘मी श्री चक्रधराचा दासी येल्लो असे:’ हे ऐकताच मुसलमानांनी कांही एक न करता तेथून ते निघून गेले. साधेच्या एका साध्या उद्गारात केवढी निष्ठा व जरब होती हे दिसून येते. खेइंभट - म्हातारपणामुळे पूर्णपणाने निकामी झालेले खेइंभट एकदा भटोबासाकडे येतात आणि विचारतात

“लोहोबंध गाडा (गाढ) जडीला असे
तो उजेड ऐसे काही असे:’
त्यावर भटोबास म्हणाले -
‘द्रावक भेटे तरि लोहासि झरा फुटे:”

हे उत्तर ऐकून ते : ‘खेइंभटाचाच मनी टीक यैसी बसली’ वरील उद्गारात खेइंभटाच्या मनावर भटोबासांच्या बोलण्याचा कित्ती खोलवर परिणाम झाला हे दिसून येते. स्मृति क्र.98,99,100 या स्मृति खेइंभटाची एक मनोरंजक गोष्टच आली आहे. खेइंभट गावी जातात. आपल्या द्रव्याचे तीन वाटे करतात. एक वाटा मुलास, एक बायकोस आणि एक स्वतःस असे तीन वाटे केले. आपल्या वाट्याचे द्रव्य घेऊन ते भटोबासाकडे येतात आणि भटोबासापुढे ते द्रव्य ठेवतात. भटोबासांनी ते द्रव्य पायाने लोटून दिले. त्यामुळे खेइंभटाना अवघड वाटले. शेवटी आश्रमाच्या एका कोपऱ्यात ते द्रव्य ठेवले आणि त्या पैशातून आश्रमातील व्यक्तींचा अभ्यागताचा खर्च करण्यात आला. वृद्धापकाळामुळे खेइंभटाना श्रवणाचा कांहीही उपयोग नव्हता; पण आत्मकल्याणाची फक्त तळमळ होती. ते पाहून भटोबास म्हणाले -

‘परि नेणिजे : ईश्वराची प्रवृत्त:
जैसे कीटकीये कोरीता कष्टी ऊ पडे:
तरी पडे:

अशा प्रकारचा धीर देणारे शब्द; पण अंतरमुख करणारे शब्द भटोबासांनी उच्चारले. एखाद्या मनोरंजक गोष्टीप्रमाणे काही काही स्मृतिचे कथन केलेले आढळते. उदा: 97 क्रमांकाची लुखई अनुसरण ही स्मृति म्हणजे लुखाइसा या स्त्रियांच्या परिवर्तनाची मनोरंजक गोष्टच आहे. किंवा 105 क्रमांकाची कशिराजबास यांच्या संदर्भातील स्मृति म्हणजे केशिराजबास आणि एक सुंदर स्त्रियांच्या वर्तनातील संघर्षाची कहाणीच आहे. किंवा 112 क्रमांकाच्या स्मृति विनायकबासांनी पाहिलेल्या एका दरिद्री आईच्या आणि दुर्दैवी बाळाच्या करून कहाणीचे चित्र उभे केले आहे. 145 क्रमांकाची स्मृति राणी कामाइसेच्या संदर्भात असून ती वाचल्यानंतर बराच वेळ व्याकुळ करणारी, हुरहुर वाचकांच्या मनास वाटते. बंकीच्या परिवर्तनाची हकीगत अशीच चटका

लावणारी आहे. किंवा गोंदोबा संन्यास घेतल्यावर देखील गोदोबानी वडिल वारल्यावर भावाकडून आपल्या वाट्याचे द्रव्य घेतले हे जेव्हा भटोबासांना कळले तेव्हा ते म्हणाले -

‘हां गा वमना केसा हा वोडवीला
मळवत (निष्ठ) सांडिले:
आणि मागौति तेचि हाती घेतले’

या शब्दात गोदोबांची भटोबासांनी जी कानउघाडणी केली हे सर्वच प्रसंग एखाद्या चित्रकथेप्रमाणे आपल्या मनात साकार होतात. भटोबास यांच्या व्यक्तीमत्त्वात हजरजबाबीपणा हा एक गुण होता. एकदा एकजण भटोबासांच्या भेटीसाठी आला आणि नमस्कार न करताच उगीच बसून राहिले. कुणी तरी त्यास विचारले. तुम्ही भटोबासांना नमस्कार का केला नाही? त्यावर त्यांनी उत्तर दिले - भटोबासांना शिखासूत्र नाही. यावर भटोबास म्हणाले -

‘तुम्ही आपुले या माया बहिणी दंडवते करीता.
त्यांसी काई सीखसूत्रे असेति:’

या उत्तराने तो निरूत्तर झाला. भटोबास यांचे बोलणे अतिशय मार्मिकपणे सूत्रबद्ध असेल आणि गंगेचे पाणी आणि डबक्याचे पाणी यासंदर्भात भटोबास म्हणाले -

‘भावे हिन ते दैव हीन’

साकार्सेला उद्देशून एकदा भटोबास म्हणाले -

‘कवणा गोल्लो: कवणाचि सिती
तु आपुले चिंती वो साकुबाई:’

म्हातारपणापर्यंत प्रपंचात लंपट झालेल्या साकार्सेस परिणामकारक शब्दांत भटोबासांनी खडसावले. आयुष्यात माणसाने शक्यतोवर वैराग्य, पत्कारावे आणि भक्ती संपादन करावे. यासंबंधात एकमेकास साह्य करावे जसे-

‘पांगूळ तो अंधाचा पाई
ईश्वर प्राप्तीसी जाये:
अंधु तो पांगुळाचा पाई: चैतन्य
प्राप्तीसी जाये:’

अशा प्रकारचे निरोपण करून भटोबास आपले म्हणणे पटवून देत असत. बऱ्याचवेळा आश्रमातील लोकांना शिस्त लावण्यासाठी देखील ते सूत्रमय शब्दांत उपदेश करीत असत. एकदा आश्रमातील स्त्रिया भाजी निसताना चांगली पाने व कोवळे देठ टाकून देऊ लागले. ते पाहून भटोबास यांनी त्या स्त्रियांना उद्देशून म्हटले आहे.

‘अर्धकूपी: अर्धसूपी : यैसे का करिता
वो: होईल माझे महात्मे खातील :’

अशा प्रकारची तळमळ सामान्य प्रसंगातूनही भटोबास व्यक्त करीत असत. प्रसंगातील कारूण्याची तहान कायम ठेवण्यात स्मृतिस्थळातील स्मृति आणि त्यातील शैली खरोखरच चिरस्मरणीय आहे. उदा: नौड गामी महदाईसा हिचे देहावसान झाले. जाण्यापूर्वी तिला एक फोड झाला आणि ते दुखणे अधिकच वाढले. भटोबास तिच्या भेटीसाठी आले. आपण आता जीवंत राहणार नाही असे महदाईसेने म्हटले. भटोबासांनी तिला विचारले.- ‘रूपै देवो आठवतो:’ त्यावर तिने म्हटले आठवतो भटोबासांनी विचारले कसा आठवतो त्यावर ती म्हणाली -

‘श्रीमुकूटावरी फुटा:
वारीतुरंग वज्री घडित असति’

अशा तऱ्हेने चक्रधरांच्या आठवणी ती कथन करू लागली. आणि शेवटी बेलापूरची आठवण तिने कथन केले. हे पाहून भटोबासांना देखील आश्चर्य वाटले. आयुष्याच्या शेवटपर्यंत परमेश्वराचे स्मरण करणारे त्या म्हातारी बघत तिच्या शेवटच्या क्षणाबद्दल भटोबासांना अतिशय वाईट वाटले. तिच्या मृत्यूनंतर भटोबासांनी खूपच दु:ख केले. थोडक्यात स्मृतिस्थळ हा केवळ चीरग्रंथ नाही तर एक सुंदर गद्य शैली असलेली साहित्यकृती आहे.

5) निष्कर्ष :-

- 1) स्मृतिस्थळात यादवकालीन समाजाचे अतिशय जवळून दर्शन घडते.
- 2) यादवकालीन समाजातील कुटूंबव्यवस्था, व्यवसाय, आश्रमपध्दती, अंधश्रध्दा तसेच प्रेमळ संबंधाचे चित्रण स्मृतिस्थळात जागोजागी आले आहे.
- 3) लीळाचरित्राशी असणारे स्मृतिस्थळाचे साम्य लक्षात येते.
- 4) नागदेवाचार्य यांना केंद्रबिंदू मानून स्मृतिस्थळातील आठवणींचे सुंदर गुंफण लेखकाने साधली आहे.
- 5) स्मृतिस्थळातील संवाद, निवेदन, निरूपण, कथा-कथन यादवकालीन बोलीभाषेतील आहेत. त्यामुळे बोलीभाषेचे सौंदर्य जागोजागी विखुरले आहे.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) वा.ना.देशपांडे, 'स्मृतिस्थळ', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, सहावी आवृत्ती, 1997
- 2) प्र.न. जोशी, 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', प्रसाद प्रकाशन पुणे, सुधारलेली दुसरी आवृत्ती, 1978
- 3) ल.रा. नसिराबादकर, 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, सहावी आवृत्ती, 1997
- 4) मोहन शेळके, 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- 5) श्रीधर कुलकर्णी, 'मध्ययुगीन मराठी साहित्य : एक पुनर्विचार', राजहंस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1995
- 6) कृ.प.देशपांडे, 'सातीग्रंथ : स्वरूप आणि समीक्षा', सन पब्लिकेशन, पुणे.

